

РАДОМАН ЈОВАНОВИЋ

О РУСКОЈ АРХИВСКОЈ ГРАЂИ ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ
1711 — 1878. ГОДИНЕ

Одавно је добро познато у историографији да је руска архивска грађа од велике важности за проучавање не само ослободилачких покрета балканских народа, већ и цјелокупности њиховог живота. Ту, неспорну, чињеницу одавно су истицали старији историчари а новија истраживања наших и совјетских историчара не само да су потврдила важност руских извора, већ су и указала на њихов изузетан значај.

Руски дипломатски чиновници, конзуларни представници, разни агенти, опецијални изасланици и други, углавном вјешти људи, са особитом пажњом су пратили збивања на Балкану и о томе остављали писменог трага.

Циљеви руске политике на Балкану сводили су се на промјену односа у њену корист, што се могло постићи само слабљењем или рушењем Отоманског царства, а то је чинило и добар дио циљева ослободилачких покрета балканских народа. Понекад се у извјештајима руских дипломата и специјалних изасланика налазе покушаји да се чињенице уопште, оцијене и анализирају, назре или предвиди ток догађаја и збивања. Због посебног положаја и угледа који су уживали, из више крупних и разумљивих разлога, нарочито код Срба, руски конзули су били у могућности да се најчешће добро обавијесте и да своја сазнања добронамјерно изнесу. Отуда извјештаји руских конзула имају драж не само свједочења очевидаца, већ и дубљег понирања у позадину, ток и смисао појединих акција. Како су руски и званични и незванични кругови имали велики утицај на ослободилачки покрет, а често и на укупна збивања у Црној Гори и најчешће били врло расположени према њој, то руска архивска грађа има за проучавање прошлости ове мале земље карактер прворазредног извора.

С обзиром на то да је Русија играла значајну улогу у развоју државе у Црној Гори и усмјеравању њене спољне политике, руско-црногорски односи одавно су изучавани у југословенској а и руској историографији. У југословенској историографији ти односи су раније изучавани првенствено на основу венецијанске и аустријске грађе а незнатно на темељу прворазредне руске архивске грађе. Прије првог свјетског рата до значајне руске архивске грађе долазили су ријетки Црногорци и други југословенски историчари (браћа Марко и Живко Драговић, Стеван Димитријевић, Валтазар Богишић и др.). И у царској Русији објављено је нешто докумената о Црној Гори, првенствено за период XVIII вијека (В. В. Макушев, П. О. Морозов, А. А. Кочубинский), а има понешто грађе објављене у зборницима грађе и периодичним публикацијама (*Писъма и бумаги Петра I, С. Петербург-Москва, 1887—1977; Материалы дл изучени русского флота; Сборник Русского исторического общества; Русский архив, Руская старина; Русский вестник и др.*).

У руској заинтересованости за збивања на Балкану и осигурање њеног утицаја на ослободилачки покрет балканских народа изузетно мјесто заузимала је Црна Гора, увијек спремна да се или сама, или у ослонцу на друге, првенствено на пространо руско царство, ухвати у коштац са Отоманском Царевином. Богатство руске архивске грађе пружа добре могућности за цјеловитије научно сагледавање ослободилачких идеја планова и покрета. Нарочито је интересантан период XVIII вијека, управо од 3. марта 1711. године, када је Петар I упутио знамениту грамоту Црногорцима и другим српским племенима за активизацију антиосманске борбе. Зато су раније и публиковане првенствено бројне грамате руских царева, затим обраћања, молбе и захтјеви црногорских митрополита и старјешина руском двору и влади. Послије II свјетског рата нешто грађе о црногорско-руским везама објавили су: Стјепан Антољак, Јевто Миловић и др. Руску архивску грађу из XVIII вијека највише су користили: Бранко Павићевић, Растислав Петровић, Милорад Радусиновић, а код Руса — А. П. Бажова, В. М. Хевролина и др.

За изучавање црногорско-руских односа у XVIII вијеку изузетно је значајан зборник грађе *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII веке*, заједничко издање Историјског института у Београду и Института историје АН СССР, Москва 1984. Ипак је остало још доста важних докумената; извјештаја руских политичких посланика са обала Јадранског мора и из Црне Горе у којима се говори о могућности ангажовања Црногораца у руско-турским ратовима 1712—1713, 1735—1739, 1768—1774, 1787—1791. Најглавнији документи су, додуше, познати. Има докумената о активизацији руске политике у Црној Гори почетком XVIII вијека (мисија Михаила Милорадовића и Ивана Лукачевића), путовању владике Данила у Русију 1714—1715. године, а нарочито о путовању

владике Саве у Русију (1742) и мисијама владике Василија 50-их и 60-их година XVIII вијека. Значајне су релације руског посланика у Бечу Бестужева — Рјумина и резидента у Цариграду А. М. Обрескова. Највише докумената, ипак, има о Шћепану Малом.

Материјали из XVIII вијека чувају се у више руских архива у Москви и Санкт Петербургу:

Централни државни архив древних аката СССР у Москви има 1388 фондова са 3.333.104 документа. Настао је из дореволюционарних историјских архива: Московског главног архива Министарства иностраних дјела (који је постојао од 1724. до 1832. године и звао се Московски архив Колегије иностраних дјела), Државног архива (основан 1834), Московског архива Министарства правде (основан 1852), Московског одјељења Општег архива Министарства императорског двора (Московски дворски архив — основан 1869), и личних архива. Више пута је реформиран и мијењао назив да би, коначно, 1985. године добио садашњи назив. У њему се чува грађа о Црној Гори разбацана по разним фондовима: Односи Русије са Србијом (фонд 86), Односи Русије са Венецијом, Односи Русије са Турском (фонд 89), Односи Русије са Аустријом (фонд 32), Конференција при императорском двору, Кабинет Петра Великог (фонд 9), Дипломатско одјељење (фонд 15), Духовно ведомство (фонд 18), Војне ствари (фонд 20), Сенат (фонд 248).

Основна грађа за историју Црне Горе налази се у фонду Колегије иностраних дјела која је касније прерасла у Министарство иностраних дјела.¹

Архив спољне политике Русије при Министарству иностраних дјела чува веома важну архивску грађу за историју Црне Горе. При разграничењу грађе између Архива древних аката и Архива спољне политике није се строго водило рачуна о датираним документима, већ се узела граница око 1750—1760. године, па се у овом архиву налазе и документи из старијег периода. За историју Црне Горе најважнији су фондови: Санктпетербургски главни архив, Цариградска мисија, Односи са Аустријом, Односи са Венецијом, Односи са Турском, Односи са Црном Гором, Односи са Србијом.²

Централни државни историјски архив СССР у Санкт Петербургу има 1366 фондова са 6.598.738 докумената који се одnose на период од прве четврти XVIII вијека до 1918. године. То су документи дореволюционарне Русије, друштвених и приватних организација и лични архиви из Петрограда. За црногорску историју најважнији су фондови Сената, Канцеларије Синода,

¹ Општи осврт на важност руске архивске грађе и сумаран попис најважнијих архивских фондова изложио је Б. Павићевић у раду објављеном у *Архивском алманahu*, 2—3, за 1960. О томе видјети и: *Государственные архивы СССР. Справочник*, том 1, Москва, 1989; *Центральный государственный архив древних актов: Путеводитель*, том 1, Москва 1946, том 2, Москва 1947.

² Видјети рад Б. Павићевића.

Канцеларије оберпрокурора Светог синода и Комитета и Комисија.³

Централни државни архив војно-поморске флоте у Санкт Петербургу је основан 1724. године. Тамо се чува веома значајна грађа у фондовима Канцеларије адмирала Ф. Ф. Ушакова, Главног поморског штаба, главних и других управа, Канцеларије поморске силе на Црном мору. За Црну Гору највише грађе постоји у фонду Канцеларије вицеадмирала Матије Змајевића, а за почетак XIX вијека у фонду Експедиција адмирала Д. Н. Сењавина.⁴

*
* *

Од 1957. године (када је Бранко Павићевић ушао у богата хранилишта руске архивске грађе), захваљујући бољим околностима, историчари Црне Горе знатније користе руску архивску грађу, пишу бројне радове на основу те прворазредне документације и у цјелини објављују неке документе. Откада је Павићевић поново указао на значај руских докумената и на основу њих, објавио бројне радове, у Русији су, ради истраживања, дуже боравили, поред Павићевића, Јован Р. Бојовић, Миомир Дашић, Растислав Петровић, Милорад Радусиновић, Радоман Јовановић, а на краће вријеме — Димо Вујовић, Радослав Распоповић, Сенка Распоповић, Божидар Шекуларец и још неки млађи историчари (Момчило Пејовић и др.).

Веома је значајна руска архивска грађа о руској политици према Црној Гори коју је искористио или дјелимично објавио Бранко Павићевић, а особито дипломатска руска грађа о Великој источној кризи 1875—1878. године.

Многи совјетски, првенствено руски, научници у новије вријеме објавили су бројне радове о руско-црногорским односима и Црној Гори, писане на основу руских докумената (Н. И. Хитрова, И. С. Достјан, А. П. Бажова, А. Л. Нарочницки, В. Н. Кондратјева, Г. Л. Арш, И. Г. Сенкевич, С. А. Никитин, В. Г. Карасјов, Ј. П. Аншаков, Ј. А. Писарев и др.). Радови су публиковани у посебним издањима а највише у тематским зборницима у издању Славистичког и балканолошког института АН СССР и у више часописа.

У цјелини је објављено доста докумената, мада још није публикован посебан зборник о црногорско-руским односима. Нешто докумената објављено је у зборнику *Внешняя политика России XIX и начала XX века*, Москва 1960—1970, а затим у збор-

³ *Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде. Путеводитель*, Ленинград 1956.

⁴ *Списание дел Архива Морского министерства. Том 1—10*, Санкт Петербург, 1877—1907.

ницима *Зарубежные словяне и Россия*, Москва 1975, *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, том 1—3, Москва 1961—1967. *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах*, Москва 1978. Веома је значајан двотомни зборник грађе о I српском устанку (заједничко издање САНУ и АН СССР).

Откада је, крајем XVIII вијека, успостављен руски конзулат у Дубровнику, а почетком XIX на кратко вријеме и у Котору, увећао се број докумената о Црној Гори и формиран је посебан фонд *Односи са Црном Гором*. Средином XIX вијека (1856) књаз А. М. Горчаков успоставио је конзулате и у Скадру, Мостару и Сарајеву. Скадарски и мостарски вицеконзули били су потчињени генералном конзулу у Дубровнику а преко њега Азијском департману Министарства иностраних дјела. На челу вицеконзулата и конзулата били су, углавном, образовани људи, припадници или симпатизери словенофилских кругова, одани словенској ствари и искрено наклоњени Црној Гори.

За изучавање прошлости Црне Горе од великог су значаја извјештаји руских конзула у Дубровнику: Ј. М. Гагића, П. Н. Стремоухова, К. Д. Петковића, А. С. Јонина, конзула у Мостару В. В. Безобразова, конзула у Скадру А. Ј. Сученкова, генералног конзула у Београду А. Ј. Влангалија и Н. П. Шишкина, сарајевских конзула Хиљфердинга, Шулспњикова и др.

Руски конзули су били упућени у скоро све државне послове Црне Горе, добро су познавали прилике на Цетињу и у Црној Гори, имали добре односе са скоро свим службеним круговима и вођама ослободилачких покрета. Скоро сваки свој спољнополитички потез Црна Гора је усклађивала са захтјевима руске дипломатије. Дешавало се, понекад, да званична Црна Гора одбије руске захтјеве и тиме захлади службене односе са Петроградом, али је било врло мало црногорских спољнополитичких потеза у које руска дипломатија није била упућена. Сами црногорски владари, сем у ријетким приликама, радо су прихватили савјете руске дипломатије, пред руским конзулима и специјалним изасланицима најчешће били врло искрени, па се зато у руској дипломатској грађи може наћи и оно што је на другом мјесту немогуће. Како је Русија материјалном помоћи, савјетима, дипломатском подршком, директним учешћем и утицајем на стварање и развој државне власти — задобила одавно јаке позиције у Црној Гори, то се тамо био формирао и прави култ Русије, а Црногорци јој били безгранично привржени. У одређеним, нарочито кризним, ситуацијама руски конзули су имали и специјалне извјештаче из Црне Горе, Херцеговине и других заграничних крајева, који су их обавјештавали о сваком детаљу, на основу чега су конзули могли написати специјалне извјештаје за директора Азијског департмана Министарства иностраних дјела или пак за министра иностраних послова. Због обиља и сигурности података и провјерености мишљења, ови извјештаји, понекад, представљају праве мале студије. У извјештајима ру-

ских конзула могу се наћи и оригинални документи домаћег поријекла, којих на другом мјесту нема.

Руски конзули били су у могућности да се са највишег мјеста обавијесте о свему што их је интересовало. Ту околност понајвише је користио генерални конзул А. С. Јонин после 1869. године откада Русија мијења своју политику према Црној Гори и форсира њеног књаза. Тако је А. С. Јонин био у могућности да добије и она обавјештења која други нијесу могли имати. Јонин је био радо виђена личност на Цетињу и тамо је имао велики утицај. Његово одушевљење Црном Гором било је безгранично; у њој је он видио оличење савршенства (а био је и црногорски зет — ожењен Маријом Вукићевић), па су, због тог одушевљења, његови извјештаји понекад пристрасни.

Уз дипломатску грађу Архива спољне политике Русије, у Москви се чувају и бројни записи и службени материјали о Црној Гори, који се, углавном, налазе у том драгоценом архиву. Тамо се чувају записи грофа Марка Ивљевића, који је у Црној Гори и Боки Которској боравио у специјалној мисији 1803-1806. године, у којима, и поред необјективне приче, има и реалних података о стању у Црној Гори. Како је предсједник владе у Петрограду књаз Чарториски сматрао Црну Гору за један од центара ослободилачког покрета на Балкану, тамо је 1805. године упућен искусни С. А. Санковски у својству повјерљиве личности императора Александра I да би обновио повјерење митрополита Петра I према руском двору, а Црногорце ангажовао у акцији против Наполеона. Извјештаји Санковског важан су извор за изучавање друштвеног положаја Црне Горе и процеса стварања државне организације у њој. Драгоцјени су и необјављени *Записи о Црној Гори* Симеона Мазаровића из 1808. године (љешкара из Боке Которске), који је касније добио висок чин у руској дипломатији.

Иако су неки од ових записа и других службених материјала дјелимично коришћени, бројни од њих нијесу у цјелини објављени. Тако су за историју Црне Горе важни записи Ивана Ивановића Вукотића (1831), Јакова Николајевича Озерецковског (1837) и његови материјали из 1838, записи руског вицеконзула у Венецији Фруска (1838), Статистички и географски опис Црне Горе Ј. П. Коваљевског (1838), Статистички опис Црне Горе непознатог аутора из 1838—1840. године, запис непознатог аутора из 1854. године, Запис непознатог аутора из 1863. године.

Највише коришћена архивска грађа за изучавање црногорске прошлости је она која се чува у фонду Канцеларија министра у Архиву спољне политике Русије у Москви. У канцеларију министра притицали су сви редовни извјештаји, повјерљиви извјештаји, депеше и шифроване депеше царских изасланика из престоница европских сила. Ту се налазе копије упутстава министра иностраних дјела амбасадорима и циркуларне инструкције (претходно одобрене од императора), веома важне за изу-

чавање руске политике на Балкану. Посебно су значајни годишњи извјештаји (Отчеты) Министарства иностраних дјела, у којима је знатна пажња посвећена улози Црне Горе у руској политици на Балкану, а који често представљају читаве студије. За Црну Гору су посебно важни извјештаји руских амбасадора из Беча и Цариграда и записници сједница Азијског департмана и специјални реферати за цара. У оквиру фонда Санктпетербуршки главни архив чувају се и извјештаји конзула из Дубровника, Скадра, Мостара, Сарајева, Београда и других градова, које су дјелимично искористили југословенски и совјетски историчари.

Југословенски историчари мало су истраживали у другим архивима смјештеним на огромном простору бившег СССР. Ваља рећи да је у тој бившој држави архивска служба била доста добро организована, да је свака република имала свој државни историјски архив, а постоје и филијале државних архива и архиви по свим областима, у којима има и података о Црној Гори.

Централни државни војно-историјски архив у Москви (основан 1797. године а садашњи назив добио 1941. године) има 13,893 фонда са 3.338,647 докумената од средине XVI вијека до 1918. године. Тамо су материјали сређени по свим ратовима које је Русија водила од средине XVI вијека. За црногорску историју најважнији су фондови о руско-турским ратовима 1806—1812, о ратовима са Француском 1805—1807. и 1812, са Турском 1828—1829, о кримском рату 1853—1856. и рату са Турском 1877—1878. године. И овдје је могуће наћи нешто докумената, нарочито за црногорско-турски рат 1876—1878. године. Посебно су интересантни извјештаји руских војних представника у Црној Гори у току рата 1876—78. године и фонд Руског црвеног крста.⁵

Централни државни историјски архив Украјинској СССР у Кијеву има 1616 фондова са 1.310,400 докумената. Тамо се чувају документи губерјалних и провинцијских канцеларија, канцеларије намјесништва које је дјејствовало на територији Украјине XVII и XVIII вијека, а има нешто података о везама Украјине са Србијом и Црном Гором, нарочито о црногорским пресељеницима.⁶

Централни државни историјски архив у Санкт Петербургу има материјала за прошлост Црне Горе у фонду Санктпетербуршког благотворног друштва, Канцеларији Светог синода, Министарству народне просвјете, личним фондовима Васиљичкових и Липрандија.⁷

Чак се и у *Централном државном архиву Октобарске револуције и социјалистичке изградње* у Москви могу наћи фон-

⁵ *Путеводитель по Центральному государственному военно-историческому архиву*, Москва, 1941.

⁶ *Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель*, Киев, 1958.

⁷ Видјети напомену 3.

дови у којима има података о старијој прошлости Црне Горе (Фонд Московског благотворног друштва, Фонд грофа Н. П. Игњатјева).⁸

Интересантни подаци могу се наћи и у *Одјељењу рукописа Државне јавне библиотеке „В. И. Лењин“* у Москви (Фондови И. С. Аксакова, Н. А. Попова и др.). Нешто података има и у *Државној јавној библиотеци „Салтиков—Шчедрин“* у Санкт Петербургу (Фондови Ј. П. Коваљевског, М. Ф. Рајевског и др.), а такође и у *Архиву АН СССР* (Фонд П. А. Ровинског).

Најглавнији руски архиви имају детаљан опис грађе коју чувају, а већина од њих је објавила и водиче („путеводитеље“), чиме је олакшано истраживање у њима.

Руска архивска грађа изненађује истраживаче својим богатством и важношћу. У руској дипломатској служби најчешће су били образовани и способни људи, спремни да се добро обавијесте, изложе чињенице, прокоментаришу их и наслуте ток догађаја. Иако спора, руска дипломатска служба је планирала на дуже рокове, па се у документима предвиђа и даљи ток догађаја, као сугестија онима који су о руској спољној политици одлучивали.

У руској архивској грађи налази се и мноштво оригиналних докумената, наше провенијенције, често писаних у једном примјерку, а који код нас нијесу ни постојали или су пак њихове копије изгубљене, што повећава важност грађе која се налази у Русији.

Познато је да су домаћи извори најважнији за изучавање прошлости Црне Горе. Међутим, домаћа грађа је сасвим недовољна за сагледавање бројних проблема и процеса из црногорске прошлости до 1878. год. Многа збивања нијесу забиљежена због крајње оскудице у ученим људима и неразвијености државне администрације или је, пак, из више разлога, добар дио грађе која је постојала — нестао. Зато се без коришћења стране архивске грађе не може ваљано обрадити историја Црне Горе. У томе руска архивска грађа заузима врло важно мјесто.

Како историчари Црне Горе знају важност руске архивске грађе, а познате су им нове, повољније, околности за њено обилато коришћење, ваља уложити напоре да што више докумената буде прибављено и публиковано. Томе могу допринијети и институције и марљиви појединци. Надати се да ће дугорочни пројекат за публиковање грађе о црногорско-руским односима и руске грађе о Црној Гори, на коме раде Историјски институт Црне Горе и Славистички и балканолошки институт АН СССР, бити остварен. Тиме би се постигао значајан помак у сагледавању прошлости Црне Горе.

⁸ *Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства: Путеводитель*, Москва 1946.

Radoman Jovanović

ABOUT THE RUSSIAN ARCHIV MATERIAL FOR
THE HISTORY OF MONTENEGRO 1711—1878

S u m m a r y

In this paper the author gives a brief survey of Russian archives and their holdings with significant documents for Montenegrin historical researches.

Importance of Russian archive material is pointed out with an attempt to value them for 1711—1878 period as well as emphasizing the most important scientists which utilized Russian archive material.

